

Μακεδονικά

Vol 2

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

1941-1952

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.
1953

Paul Lemerle, *Philippos et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie. Texte.* [Bibliothèque des Écoles françaises d1 Athènes et de Rome. Fase. 158] Paris 1945. 4v a. V + 568. Album πίνακες LXXXII.

Στίλπων Π. Κυριακίδης

doi: [10.12681/makedonika.9292](https://doi.org/10.12681/makedonika.9292)

Copyright © 2016, Στίλπων Π. Κυριακίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κυριακίδης Σ. Π. (2017). Paul Lemerle, *Philippos et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie. Texte.* [Bibliothèque des Écoles françaises d1 Athènes et de Rome. Fase. 158] Paris 1945. 4v a. V + 568. Album πίνακες LXXXII. *Μακεδονικά*, 2, 697–706.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.9292>

BIBΛIOKPIΣIAI

Paul Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie. Texte. [Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome. Fasc. 158] Paris 1945. 4ον σ. V+568. Album πίνακες LXXXII.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Γαλλικῇ ἀρχαιολογικῇ σχολῇ, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἀρχαιολογικῇ ἐπιστῆμῃ ὀφείλει τὴν ἀποκάλυψιν μεγάλων ἀρχαιολογικῶν τόπων, ὅπως οἱ Δελφοὶ καὶ ἡ Δῆλος καὶ ἡ Θάσος καὶ εἴ τις ἄλλος, ἠσχολήθη ἀπὸ ἐτῶν καὶ μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Φιλίππου κτισθεῖσαν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ δμώνυμον πρὸς τὸν κτίστην πόλιν, τοὺς Φιλίππους, τῶν ὁποίων τὰ ὑπὲρ τὴν γῆν ἐξέχοντα λείψανα πρῶτος ἐσημείωσε καὶ κατέστησε γνωστὰ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον ὁ Γάλλος ἐπιστῆμων καὶ περιηγητὴς Pierre Belon ἤδη κατὰ τὸν ΙΣ' αἰῶνα. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν πολυετῶν ἐρευνῶν καὶ μελετῶν ἐδημοσιεύθησαν ἤδη εἰς δύο λαμπρὰ ἔργα, τὰ μὲν ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τέλους τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ὑπὸ τοῦ P. Collart ἤδη προπολεμικῶς,¹ τὰ δ' ἀναφερόμενα εἰς τὴν χριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν ἐποχὴν εἰς τὸ προκείμενον ἔργον ὑπὸ τοῦ P. Lemerle.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου τούτου δὲν περιορίσθη ἀπλῶς εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ προεχώρησε καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ἐπεξετάθη δὲ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν ὀλοκλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα. Ἀφορμὴν δὲ λαμβάνων ἐκ τῆς ἱστορίας ταύτης προβαίνει καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν πληθῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἔρευνάν τιν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων, οὕτω δὲ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἀποκτᾷ περιεχόμενον καὶ ἐνδιαφέρον εὐρύτατον, θεολογικόν, τοπογραφικόν, ἱστορικόν, προσωπογραφικόν, ἀρχαιολογικόν καὶ εἴ τι ἄλλο.

---

¹ P. Collart, Philippes ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine. (École française d'Athènes, Travaux et Mémoires publiés par les membres étrangers de l'École, V). Paris 1937.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ὧν τὸ πρῶτον ἱστορικόν, τὸ δὲ δευτέρον ἀρχαιολογικόν.

Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει πέντε μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς καταστάσεως τῆς πόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου προβαίνει εἰς τὴν ἔρευναν τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὴν πόλιν, καὶ δὴ πρῶτον ἐλέγχει κριτικῶς τὴν περὶ ἐπισκέψεως τοῦ Ἀποστόλου εἰς τὴν πόλιν ἀφήγησιν τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, δευτέρον ἐξετάζει τὰ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης ἐπισκέψεως αὐτοῦ, τρίτον τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Φιλιππησίους, τέταρτον τὴν τοπικὴν περὶ Παύλου ἐν Φιλίπποις παράδοσιν καὶ πέμπτον τὴν ἐπιστολὴν τοῦ ἐπισκόπου Σμύρνης Πολυκάρπου πρὸς Φιλιππησίους.

Εἰς τὸ δευτέρον ἐξετάζει τὴν σχέσιν τῶν Φιλίππων πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ δὴ πρῶτον ὡς πρὸς τὴν ἐμπορικὴν σημασίαν τῆς πόλεως καὶ τὰς ὁδοὺς, δευτέρον ὡς πρὸς τὰς νέας διοικητικὰς διαιρέσεις, τρίτον ὡς πρὸς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, τέταρτον ἐξετάζει τὰς χριστιανικὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφάς, πέμπτον τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ ἕκτον τὴν σχέσιν τῆς πόλεως πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας καὶ τὰς πρώτας βαρβαρικὰς ἐισβολάς.

Εἰς τὸ τρίτον ἐξετάζει τοὺς Φιλίππους καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος μέχρι τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως, καὶ δὴ πρῶτον τὰ τῆς ἐγκαταστάσεως Σλάβων καὶ Βουλγάρων ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου, δευτέρον τὴν θέσιν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἐν τῷ ὄργανισμῷ τῶν βυζαντινῶν θεμάτων, τρίτον τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Στρυμόνος καὶ τῶν Φιλίππων, τέταρτον τὴν ἀνακατάληψιν τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, πέμπτον τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῇ ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος.

Εἰς τὸ τέταρτον ἐξετάζει τὸ ἀπὸ τῆς φραγκικῆς μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως χρονικὸν διάστημα, καὶ δὴ πρῶτον τὰ τῆς πρώτης σταυροφορίας, δευτέρον τὰ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Νορμανδῶν, τρίτον τὰ τῆς τετάρτης σταυροφορίας, τέταρτον τὰ τῆς καταλήψεως τῆς χώρας ὑπὸ τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡλείρου καὶ τῶν Βουλγάρων καὶ τὰ τῆς ἀνακαταλήψεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, πέμπτον τὰ τῆς διόδου τῶν Καταλάνων, ἕκτον τὰ τοῦ πολέμου μεταξὺ τῶν δύο Ἀνδρονίκων, ἕβδομον τὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὄγδοον τὰ τῆς καταλήψεως καὶ κυριαρχίας ὑπὸ τῶν Σέρβων, ἔνατον τὰ τῆς ἥττης αὐτῶν καὶ τὰ ἔσχατα τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας καὶ τὰ τῆς κατακτήσεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ δέκατον τὰ τῆς διοικήσεως ἐν γένει τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας μεταξὺ τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως καὶ τῆς τουρκικῆς.

Εἰς τὸ πέμπτον καὶ τελευταῖον ἐξετάζει τὰ τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῶν Φιλίππων, καὶ δὴ πρῶτον τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῷ Ἰλλυρικῷ, δευτέρον

τὴν ὑπὸ τὸν Οἴκουμενικὸν Πατριάρχην, τρίτον τὰ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως καὶ τέταρτον τὰ τῶν μητροπολιτῶν αὐτῆς.

Ἀνεφέραμεν λεπτομερῶς τὰ κεφάλαια καὶ τὰς ὑποδιαίρεσεις αὐτῶν, διὰ νὰ δεῖξωμεν τὸ πλῆθος τῶν ἱστορικῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν τὸν συγγραφέα εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον. Πάντα ταῦτα ἐξετάζονται μὲ πλήρη γνώσιν τῶν πηγῶν, μὲ ἐξαιρετικὴν πολυμαθειαν καὶ δευτάτην κρίσιν, οὕτως ὥστε εἰς πολλὰ σημεῖα δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι τὸ ἔργον ἀποτελεῖ σταθμὸν διὰ τὴν γνώσιν τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ σημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις νὰ σημειώσῃ παράλειψιν ἢ νὰ ἔχῃ διάφορον γνώμην. Ἐκ τούτων σημειῶνω μερικά, εἰς τὰ ὁποῖα ἐγὼ τοῦλάχιστον ἔχω διάφορον γνώμην.

Ἀσφαλῶς ὁ Νέστος ἀπετέλει τὸ ὄριον μετὰ τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Θράκης, ὑπαρχείσης εἰς τὴν ὑπαρχίαν τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ' ὁ αὐστηρὸς χωρισμὸς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ ρωμαϊκῆς Δύσεως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο,¹ καὶ δὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, νομίζω ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα. Παρὰ τὰς ρωμαϊκὰς κολωνίας ἢ Μακεδονία καὶ ἢ Ἑλλάς ἐξηκολούθουν νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον.

Ἡ ἐν σ. 12 χρῆσις τοῦ ὀνόματος Balkans πρὸς δήλωσιν τῶν βορείως τῶν Φιλίππων ὁρέων δὲν εἶναι, νομίζω, ὀρθή. Balkan ὀνομάζεται ὁ Αἶμος, ἐνῶ βορείως τῶν Φιλίππων ὑψοῦνται διακλαδώσεις τῆς Ροδόπης.

Πολὺ διαφωτιστικὰ εἶναι ὅσα ὁ συγγραφεὺς λέγει περὶ τοῦ τμήματος τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸ ταξείδιον καὶ τὴν παραμονὴν τοῦ Παύλου εἰς τοὺς Φιλίππους καὶ ἰδίᾳ περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς εἰς πρῶτον πρόσωπον ἀφηγήσεως, δεξύταται δὲ αἱ κριτικαὶ αὐτοῦ παρατηρήσεις. Δὲν δύναμαι ὅμως νὰ παρακολουθῆσω αὐτὸν εἰς τοὺς ὀβελισμούς, εἰς τοὺς ὁποίους προβαίνει (σ. 36 κέ.), διὰ νὰ ἄρῃ τὸ θαυμαστὸν καὶ νὰ καταστήσῃ τὴν διήγησιν πραγματικωτέραν καὶ πιθανωτέραν. Ὑφ' ἦν μάλιστα παρουσιάζονται σήμερον αἱ Πράξεις μορφῆν, τὸ θαυμαστὸν, ὅπως εἶναι φυσικὸν εἰς τοιαύτης φύσεως διηγήσεις, διήκει ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους καὶ θὰ ἦτο ματαιοπονία νὰ θελήσωμεν νὰ ἀπαλλάξωμεν αὐτὴν τούτου, καθὼς καὶ τῶν σημειωθεισῶν ποικίλων ἄλλων ἀντιφάσεων. Αἱ πηγαὶ δυστυχῶς τοῦ βιβλίου δὲν εἶναι γνωσταί, ὁ δὲ συγγραφεὺς ἢ μᾶλλον συμπλητῆς φαίνεται ὅτι παρέλαβεν ἐκ διαφόρων πηγῶν πολλὰ καὶ διάφορα θαυμαστὰ καὶ μὴ χωρὶς νὰ προσπαθῆσῃ ἢ κατορθώσῃ νὰ τὰ συγχωνεύσῃ δι' ἐπιμελοῦς ἐπεξεργασίας. Εἰς τὴν ἀμέλειαν ἢ τὴν ἀδυναμίαν αὐτὴν ὀφείλεται καὶ ἡ παράδοξος παρεμβολὴ τεμαχίων ἐκ διηγήσεώς τινος εἰς πρῶτον πρόσωπον, συγγραφείσης εἴτε ὑπὸ τύπον ἐπιστολῆς εἴτε ὑπὸ τύπον ἐξιστορήσεως ὑπὸ τινος τῶν συνοδῶν τοῦ Ἀποστόλου, ἄγνωστον ποίου. Ὡς πρὸς

¹ Πρβλ. σ. 8 καὶ 69.

τὸ θαῦμα τοῦ ἀνοίγματος τῆς φυλακῆς διέφυγε τὸν συγγραφέα ἢ ὥραια πραγματεία τοῦ Otto Weingreich, *Gebet und Wunder* (Stuttgart 1929), ἐν ἣ ἐξετάζεται ἡ κατηγορία τῶν θαυμάτων τούτων ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν χριστιανικῶν χρόνων, ὑποδεικνύεται δὲ καὶ τις ἐπίδρασις τοῦ Εὐριπίδου εἰς τὸ κείμενον τῶν Πράξεων.

Δὲν ἐννοῶ διὰ ποῖον λόγον ἡ τοποθέτησις τοῦ Ἀκονίσματος ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Νέας Καρβάλης παρουσιάζει κατὰ τὸν συγγραφέα μεγάλας δυσκολίας (σ. 70₆), ἡ δὲ παρὰ Kierpert εἶναι ἡ ὀρθή. Ἀκριβῆς βεβαίως τοποθέτησις δὲν εἶναι δυνατή, ἐφ' ὅσον δὲν εὐρίσκονται λείψανα τῆς ἀρχαίας πολίχνης. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ Kierpert καὶ ἐμοῦ εἶναι ὅτι οὗτος μὲν τοποθετεῖ αὐτὴν πέραν τῆς ἀνατολικῆς ἐξόδου τοῦ στενοῦ, ὅπου ὁμως δὲν ὑπάρχουν πλέον σιενά. Ἐγὼ δ' ἀορίστως περὶ τὴν Νέαν Καρβάλην, ἣτις κεῖται ἐν συνεχεῖς πρὸς τὴν δυτικὴν αὐτοῦ ἐξοδον, ἀπέχει δὲ τῆς Καβάλλας περὶ τὰ 9 ἀρχαῖα μίλια. Τώρα βλέπω ὅτι εἰς τοὺς χάρτας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου 1:100.000 σημειοῦται εἰς τὰ ΒΑ τῆς Νέας Καρβάλης καὶ ἀκριβῶς βορείως τοῦ στενοῦ ὑψώματα Κ ἄ σ τ ρ ο ν . Ὑπεράνω τοῦ στενοῦ τούτου σημειοῦνται ὑπὸ τοῦ Kierpert καὶ οἱ Σαπαῖοι. Πέραν τοῦ στενοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἀνοίγεται ἡ πεδιάς τῆς Χρυσουπόλεως, τοῦ παλαιοῦ Σαρὶ Σαμπάν, ἣτις καὶ πρέπει νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ Μεστικὸν κλίμα. Ἡ παρατήρησις τοῦ συγγραφέως, ὅτι τοποθετῶ τὰ σιενά τῶν Σαπαίων εἰς τὴν Καβάλλαν, δὲν εἶναι ἀκριβῆς. Νομίζω ὅτι ἡ ἀρχὴ μόνον τῶν σιενῶν εὐρίσκεται εἰς τὸ Ἀκόνισμα. Διότι καὶ δυτικῶς αὐτοῦ ὁ τόπος παρουσιάζει ἐπανειλημμένας δυσχωρίας καὶ μάλιστα στενοτέρας τοῦ Ἀκονίσματος μέχρι τῆς Καβάλλας. Τεῖχος, ἀποφράσσει τὴν ὁδόν, ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους κρίνω νομίζω ὅτι δύσκολον ἦτο νὰ ἔγερθῆ περὶ τὸ Ἀκόνισμα, διότι θὰ ἦτο ἀνοικτὸν πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης. Διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Μαρκελλίνου (26,7,12) ἀναφερόμενον τεῖχος πρέπει νὰ εἶχεν ἰδρυθῆ πολὺ δυτικώτερον, ἐκεῖ ὅπου καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἴδρυσαν βραδύτερον παρόμοιον, δηλ. ἀκριβῶς εἰς τὸν ἀνατολικὸν ἀγχένα τῆς Καβάλλας, ὅπου καὶ σφίζονται τὰ βυζαντινὰ λείψανα.¹ Ἡ γνώμη τοῦ Collart, ὅτι τὰ σιενά τῶν Σαπαίων ἐκείνιο βορείως τῶν Ἀβδήρων, δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰ πράγματα, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεύς. Τὰ σιενά τῶν Κορπίλων ἀπέχουν πολὺ πρὸς Ἀνατολὰς, κείμενα μεταξὺ τῆς πεδιάδος τῆς Κομοτινῆς καὶ τῆς Μάκρης, πάντως ὁμως ὄχι εἰς τὴν σημερινὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν, ἀλλ' εἰς τὸν παλαιὸν δρόμον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν Ἐγναίαν, τὸν ὁποῖον παρακολουθεῖ ὁ σημερινὸς αὐτοκινητόδρομος.

Εἰς τὴν σ. 72 παρατηρῶ ὅτι Stambul yol ἢ κάλλιον *Istambul joly* ἐλέγετο ὑπὸ τῶν Τούρκων ὄχι μόνον ἢ διὰ Σάφιας καὶ Φιλιππουπόλεως

¹ Πρβλ. καὶ Lemerle, ἐνθ' ἀν. σ. 191₂, 192 κέ.

διερχομένη, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑγγατία, ὡς γνωρίζω ἐκ τῆς πατρίδος μου Κομοτινῆς, δι' ἧς αὕτη διήρχετο.

Δὲν συμφωνῶ μὲ τὸν συγγραφέα ὡς πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἐγκατασταθέντων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ δὴ τῇ Ἀνατολικῇ Σλάβων. Τὸ λεγόμενον (σ. 116 κέ.) ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Χριστοῦπολις ὑπῆρξαν πρὸς στιγμήν τὸ τελευταῖον ὑπόλειμμα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου θεωρῶ ὑπερβολικόν. Ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω ὅτι, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν πηγῶν, οἱ Σλάβοι ἐγκατεστάθησαν κυρίως εἰς τὰ ὄρεινά, ὅπου οἱ Βυζαντινοὶ ὀλίγον ἐνδιεφέροντο νὰ τοὺς καταδιώξουν, ἐκτὸς ὅταν καθίσταντο ἐνοχλητικοὶ διὰ τὰς ληστείας των εἰς τὰς διαβάσεις ἢ καὶ τὰς πεδιάδας. Τὰ θαύματα τῶν ἁγίων, ἐν οἷς καὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑπεβάλλουν τὰ πράγματα. Ὅτι αἱ ὁδοὶ δὲν ἦσαν ἰδίως εἰς τὰς στενοχωρίας ἢ τὰς διαβάσεις ποταμῶν πολὺ ἀσφαλεῖς δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον μεγάλων ἐγκαταστάσεων. Σκάμμοι, ἀπελάται, λησταὶ ὁδοσιᾶται καὶ πειραταὶ μνημονεύονται ἀπὸ τῶν προῖουστινιανείων χρόνων μέχρι τῶν ἐσχάτων τῶν Παλαιολόγων. Ἡ ἀσφάλεια τῶν ὁδῶν καὶ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Σλάβων οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἰδεώδης εἰς τὸ Βυζάντιον, τὸ ἴδιον δ' ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν. Ἐὰν ὄντως κατελαμβάνετο διόκληρος ἡ πεδινὴ ὑπαιθρος μονιμώτερόν πως ὑπὸ τῶν Σλάβων, αἱ πόλεις ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἠδύναντο ἐπὶ μακρὸν νὰ ἀντισταθῶσι διὰ τὴν ἔλλειψιν τροφίμων. Τὰ τοπωνύμια ἐπίσης εἶναι ἀμφιβόλου ἀξίας μάρτυρες. Αἱ παρατηρήσεις τοῦ Ζακυθνοῦ ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἔργου τοῦ Vasmer εἶναι πολὺ ὀρθαὶ καὶ ἔπρεπε νὰ τύχουν περισσοτέρας προσοχῆς.¹ Ἐπειτα, ἐνῶ ἀριθμοῦνται καὶ τονίζονται ὑπερβαλλόντως τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια, οὐδέποτε ἠριθμήθησαν τὰ ἑλληνικά, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις εἶναι πολυπληθέστερα. Ἡ σύγκρισις τῶν ἀριθμῶν πολλὰ θὰ εἶχε νὰ διδάξη. Οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες δὲν ἀρνοῦνται τὴν ἐγκατάστασιν Σλάβων εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, προσπαθοῦν ἀπλῶς νὰ ἀπαλλάξουν τὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τὰς σλαβικὰς ἰδίως ὑπερβολὰς καὶ πλάκας καὶ φαντασιοπληξίας, αἱ ὁποῖαι δὲν καθυρεῖνται πάντοτε πολιτικῶν ἐλατηρίων. Ἐν τοῖς ἐφεξῆς σημειώνω μερικὰς περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας νομίζω ὅτι ὁ συγγραφεὺς περιπίπτει εἰς ὑπερβολήν.

Ὁ συγγραφεὺς πιστεύει ὅτι οἱ Σμολεάνοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Φιλίππων (σ. 116) καὶ δὴ καὶ περὶ τὸν Πάνακα, δηλ. τὸν Ἀγγίτην (σ. 162 καὶ 260). Ταῦτα νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀκριβῆ. Ἐσφαλμένως καὶ ἐγὼ ἑταύτισα τὰ Σμόλενα πρὸς τὰ Μόγλενα, ἐπληρώθησα ὁμῶς τὸ σφάλμα.² Κατόπιν δ' ἀκριβεστέρας ἐξετάσεως ἐπέισθην ὅτι οἱ Σμολεά-

¹ Δ. Α. Ζακυθνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαβικὰ τοπωνύμια, Νέα Ἐστία 18 (1944) 485-490, 536-542.

² Βυζαντινὰ μελέται II·V σ. 56 καὶ 215 κέ.

νοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὰ ὄρεινά τῆς Ροδόπης καὶ δὴ βορείως καὶ ἐλαφρῶς πρὸς ἀνατολὰς τῆς Ξάνθης, βορειοδυτικῶς δὲ τοῦ Νέστου. Ὁ Dvorik¹ εἶχε σημειώσει ἤδη τοπωνύμιόν τι Smiljan¹ περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἄρδα. Διεπίστωσα βραδύτερον ὅτι καὶ εἰς τὸ φύλλον Ξάνθης τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελικοῦ χάρτου 1:100.000 τοῦ 1927 σημειώνεται ὄχι ἀπλῶς τοπωνύμιον, ἀλλὰ χωρίον Ἰσμιλάν, τοῦ ὁποῦ τοῦ ὄνομα οἱ Βούλγαροι μετέφεραν βραδύτερον εἰς τὸ βορειότερον κείμενον Πασμακλί, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπετέλει ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ κέντρον τῆς ὄρεινῆς αὐτῆς περιφερείας, ἣτις κατωκεῖτο ὑπὸ σλαβοφώνων Μουσουλμάνων, τῶν ὀνομαζομένων Πομάκων. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἐντελῶς σχηματικὸν χάρτην τῆς θεματικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' ἐτοποθέτησα εἰς τὴν θέσιν ταύτην τὰ Σμόλενα. Ταῦτα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔφθανον καὶ μέχρι τοῦ Πάνακος. Ἡ φράσις τοῦ κώδικος Β τοῦ Χωνιάτου: «ἀλλὰ καὶ τὸ θέμα τὸ τῶν Σμολαίνων προσέλεσε καὶ ὑπειάγη αὐτῷ καὶ τὰ παρὰ τὸν Πάνακα πλησιάζοντα χωρία» δὲν ἐνώνει, ἀλλ' ἀκριβῶς ἀντιδιαστέλλει τὰ Σμόλενα ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Πάνακα χωρίων. Ὡς πρὸς τὴν φράσιν κλίμα Σμολένων (σ. 163₂) καὶ κλίμα Μεστικὸν (σ. 81₁) παρατηρῶ ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Honigsmann ὅτι οὕτως ὀνομάζονται ὄλαι αἱ χῶραι, αἱ κείμεναι εἰς τὰς κλιτῦς τῶν ὄρέων. Ἄναμφισβητήτως ἡ λέξις κλίμα ἐδήλωσε καὶ τὰς κλιτῦς τῶν ὄρέων, ἀλλὰ δηλώνει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ ἀπλῶς διοικητικὴν ἢ ἐκκλησιαστικὴν περιοχὴν. Εἶναι γνωστὰ τὰ περὶ τὴν Χερσῶνα κλίματα, σήμερον δὲ ἑξακολουθεῖ νὰ λέγεται κλίμα Κωνσταντινουπόλεως ἢ καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἢ περιοχὴ, ἢ ὑπαγομένη εἰς αὐτό, ὡς καὶ κλίμα Ἑλλάδος, ἢ περιοχὴ τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κττ.² Ἡ τοιαύτη σημασία πιστεύω ὅτι ἔχει ἀστρονομικὴ ἀρχήν, οὐδεμίαν δὲ σχέσιν ἔχει πρὸς γῆϊνας κατωφερείας ἢ ἀνωφερείας.

Ὡς πρὸς τὰς διατυπουμένας (ἐν σ. 125 κέ.) σκέψεις τοῦ συγγραφέως περὶ τῶν χρόνων τῆς ἰδρύσεως τοῦ θέματος τοῦ Στρυμόνος ὁμολογῶ ὅτι δὲν μὲ ἔπεισαν. Ἐξακολουθῶ νὰ διατηρῶ τὴν γνώμην μου, τὴν ὁποίαν δὲν δύναμαι νὰ ἀναπτύξω εἰς τὸν στενὸν χῶρον τῆς βιβλιοκρισίας ταύτης.

Ὁ συγγραφεὺς (ἐν σ. 131) ἀπορεῖ πῶς κατὰ τὸ 812 ὑπάρχουν Ἕλληνες κάτοικοι εἰς τοὺς Φιλίππους, ἐγκαταλείποντες τὴν πόλιν ἐκ φόβου τῶν Βουλγάρων. Ἡ ἀπορία του προέρχεται ἐκ τῆς γνώμης, τὴν ὁποίαν ἔχει, ὅτι ὅλοι οἱ παλαιοὶ κάτοικοι εἶχον ἐξαφανισθῆ πρὸ τῶν Σλάβων³ τείνει δὲ νὰ πιστεύσῃ ὅτι οἱ νέοι οὗτοι κάτοικοι προέρχονται ἐκ τῶν ἐποίκων, τοὺς ὁποίους ἐγκατέστησεν εἰς τὸν Στρυμόνα ὁ Νικηφόρος. Δὲν νομίζω ὅτι αἱ σκέψεις αὗται

¹ Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle σ. 238.

² Πρβλ. καὶ τὴν λέξιν κλίμα (καὶ κλημα) παρὰ Δουκαγγίφ καὶ Sophocles.

ἀνταποκρίνονται εἰς τὰ πράγματα. Οὐδεμία μαρτυρία ὑπάρχει ὅτι τὰ εἰσβαλόντα εἰς τὰς βυζαντινὰς χώρας σλαβικὰ φύλα κατέλαβον καὶ πόλεις, καὶ μάλιστα ὄχυράς, ὅπως οἱ Φίλιπποι. Ἐπειτα ὁ Νικηφόρος ἀσφαλῶς δὲν ἐγκατέστησεν ἀπλῶς κατοίκους, ἀλλὰ στρατιώτας, διὰ τὴν δύναται τὴν ἀποκρούειν τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Βουλγάρων. Τὸ πρᾶγμα συνάγεται σαφῶς ἐκ τῆς φράσεως τοῦ Θεοφάνους (de Boor 486, 10). «Τούτῳ τῷ ἔτει Νικηφόρος μετὰ τὰς ἀθέους ἐπεξελεύσεις τὰ στρατεύματα πάντη ταπεινῶσαι σκεψάμενος Χριστιανούς ἀποικίσας ἐξ ἐκάστου θέματος ἐπὶ τὰς Σκλαυινίας γενέσθαι προσέταξε». Ὅτι ἡ πρᾶξις τοῦ Νικηφόρου χαρακτηρίζεται ὡς ἀντιστρατιωτικὴ δηλοῖ προφανῶς ὅτι οἱ ἐποικισθέντες δὲν ἦσαν οἰοιδῆκοτε Χριστιανοί, ἀλλὰ στρατιῶται Χριστιανοί. Ἡ δ' ἐγκατάστασις αὐτῶν ἐγένετο εἰς τὰς Σκλαβηνίας, δηλαδὴ εἰς τὸν ἄνω ροῦν τοῦ Στρυμόνος, βορείως τῶν στενῶν τοῦ Κλειδίου ἢ Ρουπελίου, καὶ ὄχι εἰς τὴν πεδινὴν Μακεδονίαν.¹ Τέλος ὁ Θεοφάνης ὁμιλῶν περὶ τῆς φυγῆς τῶν κατοίκων διαφόρων πόλεων, ἐν αἷς καὶ τῶν Φιλίππων, χωρίζει σαφῶς ἀπ' αὐτῶν τοὺς μετοίκους τοῦ Νικηφόρου, περὶ τῶν ὁποίων ἴδιον κάμνει λόγον «καὶ οἱ τὸν Στρυμόνα οἰκοῦντες μέτοικοι, προφάσεως δραξάμενοι ἐν τοῖς ἴδιοις φεύγοντες ἐπανῆλθον.» Δηλ. οἱ στρατιῶται μέτοικοι, ὅταν ἐλληροφορήθησαν ὅτι φεύγουν οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων, λαβόντες ἐκ τούτου πρόφασιν ἔφυγον καὶ αὐτοὶ καὶ ἐπανῆλθον εἰς τὰς πατρίδας των. Καὶ οἱ μὲν μέτοικοι ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἴδια, τί ἀπέγιναν ὅμως οἱ φυγάδες πραγματικοὶ κάτοικοι τῶν Φιλίππων; Ὅ,τι καὶ οἱ τῶν ἄλλων πόλεων καὶ ὅ,τι καὶ οἱ σημερινοὶ φυγάδες τῆς προσωρινῶς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καταληφθείσης περιοχῆς² παρελθόντος τοῦ κινδύνου ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἴδια. Τὸ ὅτι ὁ Κροῦμος κατέλαβε τοὺς Φιλίππους, ὅπως πιστεύει ὁ συγγραφεὺς, δὲν θεωρῶ βέβαιον, διότι ὁ Κροῦμος ἐστρέφετο κυρίως κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἔμμεσος ἀπόδειξις, τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς εὕρισκει εἰς τὸν βίον τοῦ Δεκαπολίτου, νομίζω ὅτι ἀποδεικνύει τὸ ἐναντίον. Τὸ ταξίδιον τοῦ Δεκαπολίτου μαρτυρεῖ βεβαίως ὅτι ὑπῆρχον παρὰ τὸν Στρυμόνα ληστὰι Σκλαβηνοί, ὅπως ὑπῆρχον ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρεσβείας τοῦ πατρὸς τοῦ Λιουτπράνδου³ πρὸς τὸν βασιλέα Ρωμανόν, μαρτυρεῖ ὅμως ταυτοχρόνως ὅτι ἡ Ἐγνατία ἀπὸ Χριστουπόλεως μέχρι Χρυσουπόλεως ἦτο ἐλευθέρη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ συνέβαινε, ἐὰν οἱ Βούλγαροι ἦ οἱ

¹ Πρβλ. ὅσα περὶ τούτων ἔγραψα εἰς τὴν ὁμιλίαν μου «Τὰ βόρεια ἔθνολογικὰ ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Θεσσαλονίκη 1916» ἐν σ. 20 κέ.

² Liutprandi, Antapodosis II, 24 Monumenta Germaniae historica t. III σ. 307. Τὸ ἴδιον βραδύτερον κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἔκαμον Οὐγγροὶ (=Τούρκοι), ὁρμώμενοι οὐχὶ ἐκ τῶν γειτονικῶν στενῶν τοῦ Στρυμόνος, ὅπως οἱ Σκλαβηνοὶ τοῦ Δεκαπολίτου, ἀλλ' ἐκ τῆς πέραν τοῦ Δουιάβεως Οὐγγυρίας. Βλ. Legatio 45. Ἐνθ' ἀν. σ. 357.

Σλάβοι κατείχον τοὺς Φιλίππους. Προσωρινὴ κατάληψις τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐγένετο πιθανῶς βραδύτερον ἐπὶ Περσιάν, ὡς δύναται νὰ συμπεράνη τις ἐκ τῶν γνωστῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν.

Ἡ ἐν σ. 177 τοποθέτησις τοῦ χωρίου Δημητριίτση παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος δὲν εἶναι ὀρθή. Τὸ χωρίον ὑπάρχει καὶ σήμερον ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα, κεῖται δὲ βορειοδυτικῶς τῆς Νιγρίτης.

Εἰς τὰ περὶ ἀνακαταλήψεως τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀπὸ τῶν Φράγκων ἱστορούμενα δὲν εἶδον χρησιμοποιούμενας τὰς ἐπιστολάς τοῦ Θεοδώρου τοῦ Β' τοῦ Λασκάρεως, τὰς ὁποίας δυστυχῶς δὲν ἤδυνήθην νὰ χρησιμοποιήσω καὶ ἐγώ, μολονότι ἐνθυμοῦμαι ἐκ παλαιᾶς ἀναγνώσεως ὅτι περιέχουν τοπογραφικὰ τινὰ καὶ ἱστορικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν ἐξεταζομένην περιοχὴν.

Ἡ ἐν σ. 206 παρατήρησις, ὅτι οἱ Σέρβοι ὄχι μόνον κατείχον ἰσχυρῶς τοὺς Φιλίππους, ἀλλ' ἐπεχείρησαν καὶ ἐποικισμόν, δὲν εἶναι ἀπίθανος. Τὸ ἴδιον μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ διὰ τὴν Βέροϊαν, ὅπθθεν οἱ ἔποικοι κακὴν κακῶς ἐξεδιώχθησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως.¹

Τὰ λεγόμενα περὶ τοῦ Μαρμαρίου (σ. 172 καὶ 259) μοῦ δίδουν ἀφορμὴν νὰ διορθώσω ὅσα ἔγραψα προσπαθῶν νὰ ταυτίσω τὸν Ὀστροβὸν τοῦ Μαρμαρίου, παρὰ τὸν ὁποῖον ἠτήθη ὁ Μανιάκης, πρὸς τὸ καὶ σήμερον ὑπάρχον χωρίον Ζδραβίκι.² Εἰς τὴν συσχέτισιν τοῦ Ὀστροβοῦ τούτου πρὸς τὸ Ζδραβίκι μὲ ὠδήγησεν ὁ τύπος Ὀσδραβίκιον. Ἡ ἐτυμολογία νομίζω ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ δευτέρα ὑπόθεσις μου, ἡ τοποθετοῦσα τὸν Ὀστροβὸν εἰς τὸ παρὰ τὸν Χάντακα Νησίον, εἶναι πολὺ πιθανώτερα.³ Ὁ Χάντακας οὗτος σημειώνεται καὶ σήμερον εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς ἐπιτελικοὺς χάρτας βορείως τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ δυτικῶς τοῦ ποταμοῦ, ἀπέναντι ἀκριβῶς τοῦ Νεοχωρίου.⁴ Οἱ παλαιότεροι χάρται εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν δὲν σημειώνουν νῆσον, ἐνῶ νοτιώτερον τῆς Ἀμφιπόλεως σημειοῦνται ἀρκεταί. Τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει σημασίαν, διότι ἡ κοίτη τοῦ Στρυμόνος ὑπῆρξεν εὐμετάβολος. Σήμερον μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποξηραντικῶν ἔργων ἡ ὄψις τοῦ τόπου ἔχει μεταβληθῆ, ὥστε ἀκριβῆς τοποθέτησις τοῦ Ὀστροβοῦ ἀποβαίνει ἀδύνατος.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς Καισαροπόλεως νομίζω ὅτι ἐξέθεσα σαφῶς τὴν γνώμην μου, ἐσημείωσα δὲ καὶ τὴν θέσιν τοῦ ὑψώματος Γιλὰν καλὲ εἰς τοὺς χάρτας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου 1 : 200.000 καὶ 1 : 100.000, ὅπου εὐρέθησαν τὰ βυζαντινὰ οἰκοδομικὰ λείψανα. Εἰς τὸν χάρτην 1 : 100.000, φύλλον Ροδολεῖβος, τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1945, σημειώνεται δυτικῶς τοῦ Δραβήσκου

¹ Βλ. Καντακουζηνὸν ἔκδ. Βόνν. III 120,6 κέ.

² Βλ. Βυζαντιναὶ μελέται II - V σ. 258 κέ.

³ Ἐνθ' ἀν. σ. 260.

⁴ Ὁ ἀσχολούμενος τῶρα περὶ τὴν βυζαντινὴν τοπογραφίαν τῆς περιοχῆς Γ. Θεοχαρίδης εἰς ἀνέκδοτον ἀκόμη ἐργασίαν του τοποθετεῖ τὸν Χάντακα νοτιῶς τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ποταμοῦ.

(Ζδραβικίου) τὸ ὕψωμα ἀκριβῶς μὲ τὸ ὄνομα Γιλὰν Κουλέ, ἐφ' οὗ καὶ τριγωνομετρικὸν σημεῖον. Φυσικὰ εἰς χάρατα μικροτέρας κλίμακος δὲν δύναται νὰ σημειωθῇ. Σημειωτέον ὅτι ἡ περιοχὴ, κατ' ἐξοχὴν χαμηλὴ καὶ ἐλώδης, ὄθεν καὶ καλεῖται Βάλτα, δὲν ἔχει ἄλλον κατάλληλον τόπον διὰ τὴν κτίσιν πόλεως. Ἐὰν ἡ Καισαρόπολις δὲν εὐρίσκετο ἐπὶ τοῦ Γιλὰν Κουλέ, πρέπει ἡ θέσις αὐτῆς νὰ ἀναζητηθῇ ἐκτὸς τῆς Βάλτας, εἰς τὰ ὑψηλότερα νοτίως τοῦ Ζδραβικίου ἐδάφη.

Εἰς τὸ δευτέρον μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφεὺς μᾶς δίδει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ μελετῶν τῶν δύο μεγάλων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, τῆς βασιλικῆς δηλ., τῆς εὐρεθείσης εἰς τὰς ὑπωρείας τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ τῆς χαμηλότερον κειμένης, ἧς τὰ λείψανα ἦσαν ὄρατὰ καὶ πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν. Ἡ δημοσίευσίς τῶν εὐρημάτων εἶναι πλήρης καὶ ὑποδειγματικὴ, ἡ δὲ συσχέτισις τῶν εὐρεθέντων πρὸς τὰ ὅμοια καὶ ἡ πραγματεύσις ὅλων τῶν σχετικῶν μερικωτέρων καὶ γενικωτέρων προβλημάτων καθιστῶσι τὸ βιβλίον πολύτιμον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καθ' ὃν τρόπον τὸ ἱστορικὸν μέρος δίδει τὰς γενικὰς γραμμὰς τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς, ἀποτελοῦν πλουσίαν πηγὴν διὰ τὴν τοπογραφίαν, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν προσωπογραφίαν τῶν βυζαντινῶν τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς ἀρχόντων, πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν.

Ἄξια σημειώσεως διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Φιλίππων καὶ τῆς Ἀνατολικῆς ἐν γένει Μακεδονίας εἶναι καὶ τὰ τελικὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον τὸν τόπον ἐγνώρισε καλῶς ἐξ αὐτοψίας, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ πάντα ἄλλον μέχρι τοῦδε ἐμελέτησε. Χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν τοῦ περιοδικοῦ, εἰς ὅσους τὸ βιβλίον δὲν εἶναι προσιτόν, παραθέτομεν μέρος αὐτῶν ἐν μεταφράσει.

«(Οἱ Φίλιπποι), τόπος διόδου καὶ συναντήσεως, σταυροδρόμιον λαῶν καὶ φυλῶν, κατ' ἀρχὰς ἀμφισβητούμενοι ὑπὸ τε τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, κατόπιν ἀποβάντες ὀριστικῶς κτῆμα τῆς Ἀνατολῆς, καθ' ἣν ὄραν ἡ Ρώμη κατέρρεε, μᾶς παρουσιάσθησαν ὡς ἀκριτικὴ ἐπαρχία, συχνάκις κατακλυσθεῖσα ὑπὸ τὸ κύμα τῶν εἰσβολῶν, ὅπου ἐξεχύθησαν ἐπανειλημμένως αἱ σλαβικαὶ καὶ βουλγαρικαὶ φυλαὶ καὶ λαοί, ὅπου αἱ νορμανδικαὶ εἰσβολαὶ ἀπεκρούσθησαν, καὶ τὴν ὁποίαν κατεπάτησαν οἱ Σταυροφόροι, οἱ Καταλάνοι, οἱ Τοῦρκοι. Ἐν τούτοις διὰ μέσου τόσων περιπετειῶν ἡ χώρα αὕτη, ἡ τόσον τρωτὴ, εἰς τὰ ὄρια τοῦ κράτους καὶ τῶν ἀπλήστων γειτόνων του, παρέμεινεν οὐσιωδῶς γῆ ἑλληνική.¹ Μετὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῶν σλαβικῶν εἰσβολῶν ὁ πολιτισμὸς ὁ ἑλληνικὸς καὶ ἡ ἑλληνικὴ διοίκησις ἀνακατέλαβον τὸν τόπον. Ἐκτοτε οἱ πληθυσμοὶ παρέμειναν ἐν τῷ συνόλω εὐπειθεῖς εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ πιστοὶ εἰς τὸν βασιλέα.

¹ Ἡ ὑπογράμμισις ἀνήκει εἰς τὸν συγγραφέα.

Ἡ μονιμότης αὕτη τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτηῆρος καὶ αἰσθήματος συνεκρατήθη ὑπὸ τῶν δύο ἰσχυρῶν ἐστιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ ὄρους Ἄθω. Ἡ οἰκονομικὴ σημασία τῆς μιᾶς, ἡ πνευματικὴ ἀκτινοβολία τῆς ἐτέρας ἔδωσαν εἰς τὸν μακεδονικὸν Ἑλληνισμόν τὰς δυνάμεις τῆς ἀντιστάσεως καὶ τῆς ἀφομοιώσεως, αἱ ὁποῖαι τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ὑποστῇ τὰς τραχυτάτας προσβολὰς καὶ νὰ ἀνακτήσῃ πάντοτε τὸ ἀπολεσθὲν ἔδαφος. Ἄλλ' ἐκ τῶν δύο τούτων συντελεσῶν ἡ θρησκεία ὑπῆρξεν ὁ ἀποτελεσματικώτερος. Αἱ μοναὶ τοῦ Ἄθω, τῶν ὁποίων τὰ ἀπέραντα κτήματα εἶχον ἐν τέλει ἑξαπλωθῆ εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, ὑπῆρξαν οἱ κυριώτατοι παράγοντες τῆς ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας ἀσκουμένης ἐπιδράσεως, ἧς ἦτο ἀρκετὰ ἰσχυρά, ὥστε νὰ προσηλυτίσῃ ὅλους τοὺς ἐχθροὺς αὐτῆς καὶ ὅλους τοὺς εἰσβολεῖς. Τὸ διαδραματισθὲν ὁμως ὑπ' αὐτῶν πρόσωπον δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμῃ νὰ λησμονήσωμεν τὸ πρόσωπον τῶν μικροτέρων μὲν, εἰς τὴν καρδίαν ὁμως τῆς χώρας ἐγκατεστημένων μοναστηρίων· τοιαῦτα ὑπῆρξαν τὸ μοναστήριον τοῦ Προδρομοῦ παρὰ τὰς Σέρρας, καὶ τὸ τῆς Κοσφινίτζης ἀπέναντι τῶν Φιλίππων ἐπὶ τοῦ Παγγαίου. Τὰ μοναστήρια ταῦτα ὑπῆρξαν αἱ προκεχωρημέναί θέσεις τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὰ μεθόρια τῶν βαρβαρικῶν χωρῶν, τὰ καταφύγια εἰς τὰς κρίσιμους περιόδους, αἱ ἐστὶαι ἀκτινοβολίας του κατὰ τοὺς καλυτέρους χρόνους.»

Ὅμιλῶν ἐν συνεχείᾳ περὶ τῶν παλαιῶν σλαβικῶν εἰσβολῶν, εἰς τὸ μέγα μέγεθος τῶν ὁποίων πιστεύει, ἐπάγεται. «Ἄλλ' οὐδέποτε πρὸ τοῦ Σερβικοῦ κράτους, καὶ τούτου ἑφημέρου, ὑπῆρξαν εἰς τὴν χώραν πολιτεία καὶ διοικήσεις ἄλλαι ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας καὶ τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως. Ὅταν ἡ χώρα διέφευγεν ἀπὸ αὐτὰς, ἐβυθίζετο εἰς τὴν ἀναρχίαν.»

Τέλος παραθέτω ἀπλῶς διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ ἄνευ σχολίων τὴν ἐν τέλει τοῦ ἔργου προσθήκην τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν σελ. 134 τοῦ βιβλίου του. «Ἐπληροφορήθην ὅτι αἱ δύο πλάκες, σημαντικῶν διαστάσεων, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι κεχαραγμένον ὅτι ὑπολείπεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Isbul, ἐξηφανίσθησαν ἐκ Φιλίππων κατὰ τὴν βουλγαρικὴν κατοχὴν. Πιθανῶς ἠθέλησαν νὰ τὰς μεταφέρουν εἰς Σόφιαν. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἀρχαιολογικῆς κληρονομίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ὄχι ἄλλης χώρας, πρέπει νὰ κριθῇ αὐστηρῶς ἡ διαγωγή, ἡ συνισταμένη εἰς τὸ νὰ ἀποσποῦν ἐπιγραφὰς τοιαύτης φύσεως ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς των, ὅπου αὐταὶ ἐλάμβανον δλόκληρον τὴν ἱστορικὴν αὐτῶν σημασίαν, διὰ νὰ τὰς μεταβάλουν εἰς νεκροὺς μουσειακοὺς λίθους.»